

Lâleli Cami Vakfiyesi Bağlamında Osmanlı Dönemi Selâtin Câmilerinde Hizmetler ve Görevliler

Pehlul Düzenli | <https://orcid.org/0000-0002-1772-3374> | pehlul.duzenli@yalova.edu.tr
Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Yalova, Türkiye
ROR ID: <https://ror.org/749075>

Öz

Bu çalışma, İslâm medeniyetinde camilerin tarihsel gelişimini ve bu kurumların toplumsal işlevlerini incelemektedir. Araştırma, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir döneminde inşa edilen ve imparatorluğun mimari zenginliğini yansıtan selâtin camilerinden biri olan Lâleli Camii ve Külliyesi'nin vakfiye kayıtlarına odaklanmaktadır. İslâm tarihinde camiler, yalnızca ibadet mekânları olarak değil, eğitim, kültür ve sosyal hizmet merkezleri olarak da önemli işlevler üstlenmiş, mimari özellikleri ve kurumsal yapıları dönemlere göre gelişim ve değişim göstermiştir. Araştırma kapsamında, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan defterler incelenerek Lâleli Camii ve çevresinde yürütülen hizmetler detaylı olarak analiz edilmiştir. Bu hizmetler, maddi ve manevi olmak üzere iki ana kategoride ele alınmıştır. Maddi hizmetler arasında caminin temizliği, aydınlatması, bakımı ve iç düzenlemesi yer alırken; manevi hizmetler arasında vaaz, irşad, tedris, imamet, müezzinlik ve dua gibi dini ve eğitimsel faaliyetler bulunmaktadır. Vakfiye kayıtlarından elde edilen veriler, camilerin tarihsel fonksiyonlarıyla karşılaştırılarak, bu kurumların toplumsal rollerinin sürekliliği ve dönüşümü incelenmiştir. Çalışmanın bulguları, Selçuklular döneminden Osmanlı'ya ve günümüze kadar selâtin camilerinde ibadet, dua ve eğitim-öğretim gibi hizmet türlerinin sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır. Ancak, cami görevlilerinin yeterlilik şartlarında zamanla önemli değişiklikler olduğu gözlemlenmiştir. İslâmi temel kaynaklarda bu görevliler için aranan nitelikler genel olarak ilim ve takva iken, Lâleli Camii vakfiyesinde daha spesifik olarak "sulehâdan âlim ve mücevvidler" ifadesi kullanılmıştır. Günümüzde ise görevlilerde aşere, takrib ve tayyibe bilgisi veya hafız-tashihi huruf mezunu olma ya da ihtisas kursu belgesine sahip olma gibi daha teknik ve belgelendirilmiş yeterlilikler aranmaktadır. Araştırma ayrıca, hadis kaynaklarında müezzinlerin ücret almasının uygun görülmemesine rağmen, Lâleli Camii vakfiyesinde müezzinlere de diğer cami görevlileri ile birlikte ücret tahsis edildiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, vakfiye incelemesi, Lâleli Câmii'nin, günümüzde A grubu olarak sınıflandırılan camilerden dua ve eğitim-öğretim faaliyetleri bakımından daha kapsamlı, görevli nitelikleri açısından da daha üst düzeyde hizmet sunduğunu göstermektedir. Bu bulgular, Osmanlı dönemi cami vakıflarının, İslâm kültür ve medeniyetinin gelişimindeki rolünü ve günümüz cami hizmetlerinin tarihsel kökenlerini anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslâm Hukuku, Osmanlı, Cami, Vakfiye, Lâleli Camii.

Atıf Bilgisi

Düzenli, Pehlul. "Lâleli Cami Vakfiyesi Bağlamında Osmanlı Dönemi Selâtin Câmilerinde

Hizmetler ve Görevliler”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2025), 357-379.

<https://doi.org/10.33718/tid.1646241>

Geliş Tarihi : 24.02.2025

Kabul Tarihi : 21.05.2025

Yayın Tarihi : 30.06.2025

Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan : Bu makale, 07-09 Ekim 2022 tarihleri arasında Sakarya’da gerçekleştirilen XI. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan aynı adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - intihal.net

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Services and Officials in Ottoman Selâtin Mosques in the Context of the Lâleli Mosque Foundation

Pehlul Düzenli | <https://orcid.org/0000-0002-1772-3374> | pehlul.duzenli@yalova.edu.tr
Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Islamic Law,
Yalova, Türkiye
ROR ID: <https://ror.org/749075>

Abstract

This study examines the historical development of mosques in Islamic civilization and their social functions. The research focuses particularly on the endowment (waqfiyya) records of the Lâleli Mosque and Complex, which was built during an important period of the Ottoman Empire and reflects the architectural richness of the empire as one of its imperial (selatin) mosques. Throughout Islamic history, mosques have served not only as places of worship but also as centers for education, culture, and social services, with their architectural features and institutional structures evolving and changing over time. Within the scope of the research, registers in the archives of the General Directorate of Foundations were examined and the services conducted in and around the Lâleli Mosque were analyzed in detail. These services have been considered in two main categories: material and spiritual. Material services include the cleaning, lighting, maintenance, and interior arrangement of the mosque; while spiritual services include religious and educational activities such as sermons, guidance, teaching, imamate, muezzin duties, and prayers. The data obtained from the endowment records have been compared with the historical functions of mosques to examine the continuity and transformation of these institutions' social roles. The findings of the study reveal that similar types of services (worship, prayer, and education) have been maintained in imperial mosques from the Seljuk period through the Ottoman era to the present day. However, significant changes have been observed over time in the qualification requirements for mosque staff. While the qualifications sought for these officials in basic Islamic sources were generally knowledge and piety, the Lâleli Mosque endowment used the more specific term "pious scholars and expert Quran reciters." Today, more technical and documented qualifications are required, such as knowledge of advanced Quranic recitation methods (aşere, takrib, and tayyibe), or being a certified hafiz with proper pronunciation, or possessing a specialty course certificate. The research also reveals that despite hadith sources indicating that muezzins should not receive wages, the Lâleli Mosque endowment allocated wages to muezzins along with other mosque staff. In conclusion, the examination of the endowment demonstrates that the Lâleli Mosque provided more comprehensive services in terms of prayer and educational activities and had higher standards for staff qualifications than today's Category A mosques. These findings provide important data for understanding the role of Ottoman-era mosque endowments in the development of Islamic culture and civilization and the historical roots of contemporary mosque services.

Keywords

Islamic Law, Ottoman, Mosque, Endowment, Lâleli Mosque.

Citation

Düzenli, Pehlul. “The Services and Officials in Ottoman Selâtin Mosques in the Context of the Lâleli Mosque Foundation”. *Trabzon Theology Journal* 12/1 (June 2025), 357-379.

<https://doi.org/10.33718/tid.1646241>

Date of Submission : 24.02.2025

Date of Acceptance : 21.05.2025

Date of Publication : 30.06.2025

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : This article is a partially modified and developed version of the unpublished paper of the same title, which was presented orally at XI. International Religious Officials Symposium, held in Sakarya on 07-09 October 2022.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde mescid,¹ beyt/buyût;² hadis-i şeriflerde bunlara ilaveten musallâ³ ve mescidü'l-câmi⁴ olarak adlandırılan mescid ve camilerin geçmişi Kâbe,⁵ Mescid-i Aksâ⁶ ve Mescid-i Nebevî'ye dayanmaktadır. Terim olarak "namaz kılınan, Allah'a secde edilen yer"⁷ manasında kullanılan mescid kelimesi İslâm tarihinde ister küçük ister büyük, içerisinde Allah'a ibadet edilip, namaz kılınan yerler için kullanılan en yaygın isimdir. Ancak bu iki kelimenin terkiibinden oluşan ve hadis kaynaklarında geçen "el-Mescid el-Câmi" tabiriye "insanları toplayan mescid"⁸ şeklinde açıklanmıştır ki bundan maksat içinde cuma namazı kılınan camidir.⁹

Kur'ân-ı Kerîme, hadis-i şeriflere ve fıkıh kaynaklarına genel olarak bakıldığında mescid ve camilerin özelliklerine, buralarda yerine getirilmesi gereken hizmetlere ve bunları yerine getirecek kimselerde bulunması gereken vasıflara değinildiği görülmektedir.¹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla yeryüzünün ilk evi¹¹ olan Kâbe aynı ma'bed/mescid özellikli bir yapı, kendisine ilimlerin¹² ve tevbenin¹³ öğrettiği Âdem (a.s.) da buranın ilk görevlisi olarak düşünülebilir.

- 1 Bk. el-Bakara 2/114; et-Tevbe 9/107, 108; el-İsrâ 17/1; el-Hac 22/40; el-Cin 72/18.
- 2 Örneğin genel manada mescitlere işaret olarak Nûr 24/36'da "Büyût" kelimesi kullanılırken, Kâbe için "Beyt" (el-Bakara 2/125, 127, 158; Âl-i İmrân 3/96, 97); "Beytülharam" (el-Mâide 5/2, 97); "Beytülatîk" (el-Hac 22/29, 33) ifadeleri kullanılmıştır.
- 3 Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), "Edâhî", 8 (No. 2810).
- 4 Ebu Dâvûd, "Sıyâm", 80 (No. 2473); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Ta-berânî, *el-Mu'cemül-evsat*, thk. Ebu Muaz Tarık b. İvazallah b. Muhammed-Ebu'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 9/142 (No. 9359).
- 5 "Şüphesiz insanlar için kurulan ilk ev (mabed), Mekke'deki çok mübarek ve bütün âlemlere hidayet kaynağı olan Beyt (Kâbe)dir." Âl-i İmrân 3/96.
- 6 Hz. Ebu Zerr (r.a.) anlatıyor: "Resûlullah (s.a.v.): "Mekke'deki çok mübarek ve bütün âlemlere hidayet kaynağı olan Beyt (Kâbe)dir." (Âl-i İmrân 3/96)" buyurdular. Ben: "Sonra hangisi?" diye sordum. «Mescid-i Aksâ» buyurdular. Ben: "İkisi arasında ne kadar fark var?" dedim. "Kırk yıl!" buyurdular." Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahiğ* (Dimaşk: Dâru İbn Kesir, 2002), "el-Enbiyâ", 10 (No: 3366).
- 7 Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an* (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.), "secede", 1/296.
- 8 Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1986), "cem", 47.
- 9 Asım Efendi, *Kamus Tercümesi* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1305), "cem", 3/213-214.
- 10 el-Bakara 2/125; el-Hac 22/26; el-Mâide 5/97; el-A'râf 7/29; Âl-i İmrân 3/97; el-Bakara 2/125; el-Hac 22/26; el-Cin 72/18. Ayrıca bk. Ali b. Ahmed eş-Şâmî, Meâlimü's-sünneti'l-nebeviyye, (Dimaşk; Dâru'l-Kalem, 2015), 1/419-436. Hadis kaynaklarında mescitlerde/camilerde imamlık görevinde bulunacak kişilerin sırasıyla Kur'anı en iyi okuyan, sünneti en iyi bilen, ilk önce hicret etmiş olanlar, yaşça en büyük veya ilk önce müslüman olma özelliklerine dikkat çekilmiştir. Müezzinler hakkında ise sesinin güzellik ve gürülüğünün yanında toplumun en hayırlısı ve güvenilir insanı olup ezan hizmetinden dolayı ücret almayan bir kişi olmasına vurgu yapılmıştır. Fıkıh kitaplarından örnekler için bk. Burhanüddin Ebû'l-Meâlî Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz, "Fasl fi'l-mescid ve'l-kible...", *el-Muhitü'b-Burhânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004), 5/316; Zeynüddin Muhammed b. Ebu-ker b. Abdülkadir, "Mâ yükrehu mine'l-a'mâli fi'l-mescid", *Tuhfetü'l-mülûk*, nşr. Abdullah Nezir Ahmed, (Beyrut: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 1997), 242; Ebû'l-berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî, "Fasl fi ba'z-ı ahkâmî'l-mesâcid", *Kenzü'd-dekâik*, thk. Said Bekdaş, (Medine-i Münevvere: Dâru's-Sirâc, 2011), 175; Muzaferüddin Ahmed b. Ali b. Sa'leb, *Mecmau'l-bahreyn ve mülteka'n-nehreyn*, thk. İlyas Kaplan, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 130.
- 11 Âl-i İmrân 3/96.
- 12 el-Bakara 2/21.
- 13 el-Bakara 2/27.

Daha sonra İbrahim (a.s.) ve İsmail (a.s.) tarafından Kâbe yeniden inşa edilmiş,¹⁴ kelimeler ile imtihan edilip başarılı olan¹⁵ İbrahim (a.s.) oğlu ile birlikte Kâbe'nin temizlik işlerinden de sorumlu tutulmuştur.¹⁶ Kâbe'den sonra yeryüzünde kurulan ikinci mescid/cami "Mescid-i Aksâ"¹⁷ olurken, Musa'ya (a.s.) verilen bir emirde¹⁸ evlerin mescide dönüştürülerek cami geleneğinin devam ettirilmesi istenmiştir. Hz. Meryem'in annesinin karnındaki bebeğini özgürleştirerek adaması¹⁹ şeklindeki sözünden anlaşıldığı kadarıyla o dönemde Mescid-i Aksâ/Beyt-i Makdis aynı zamanda bir eğitim merkezi fonksiyonu icrâ etmekte idi. Âl-i İmrân sûresinde (3/37'de) geçen "mihrab" kelimesi hakkında yapılan "mescidde merdivenle çıkılır bir mahfil olduğu beyan ediliyor ki Hazret-i Meryem, Zekeriyâ aleyhisselâm tarafından buraya konulmuş ve burada muhafaza edilmiş idi"²⁰ yorumu da bunu göstermektedir.

Resûlullah (s.a.v.)'in Medine-i Münevvere'ye hicreti esnasında namaz kıldığı Beni Üneyf veya Musabbah mescidi,²¹ Kuba köyünde kaldığı sürede namaz kıldığı Kuba mescidi,²² ilk cuma namazının kılındığı Rânûna vadisindeki Cuma mescidi,²³ sonra da büyük mescid/cami olarak Mescid-i Nebevî Medine-i Münevvere'de yapılan mescidlerdendir. Siyer kaynaklarında yer aldığı şekliyle Mescid-i Nebevî hem cami hem de toplumsal sorun ve ihtiyaçların görüşülüp karara bağlandığı idarî ve siyasî bir birim olmasının yanında, toplumun en küçüğünden en büyüğüne her yaş ve konumdan insanın eğitim-öğretimini aldığı bir mekân idi.²⁴ Birim olarak burası mescid, Resûlullah'ın evi, suffa, yakın mesafede mezarlık ve çarşıdan ibaret idi.²⁵ Resûlullah (s.a.v.) zamanında camiler en temel fonksiyon olarak mabet görevini ifa ederken, bunun yanında eğitim-öğretim ve kültür merkezi, devlet merkezi, adâlet dağıtım merkezi, askerî merkez ve kamu yönetimi gibi görevler de ifa etmiştir.²⁶

Mescid-i Nebevî'nin imamlığı, ümmetine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları tezkiye eden, Kitab'ı ve hikmeti öğreten,²⁷ yüksek ahlaka sahip²⁸ Resûlullah (s.a.v.) tarafından icra edilmiş, sesinin güzelliği ile bilinen Bilâl-i Habeşî başta olmak üzere sekiz civarında kişi²⁹

14 el-Bakara 2/124.

15 el-Bakara 2/124.

16 el-Bakara 2/125.

17 Buhârî, "el-Enbiyâ", 10 (No. 3366).

18 Yûnus 10/87.

19 Âl-i İmrân 3/35.

20 Muhammed Hamdi Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, hzr. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı, 2021), 2/91.

21 Selahattin Yıldırım, "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi", *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açidan)*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 346.

22 M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Gerçek Hayat, 2005), 3/15.

23 Köksal, *İslâm Tarihi*, 3/17; Yıldırım, *Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilmesi*, 346.

24 Safiyyüddin Mübarek Furi, *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*, çev. H. İbrahim Kutlay (İstanbul: Risale Yayınları, 2016), 187.

25 Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/310; "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/288-289.

26 Ziya Kazıcı, "Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Câmî ve İfa Ettiği Hizmetler", *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami*, (İstanbul: 2009), 318-239; Mustafa Ağırman, "İslâm Medeniyetinde Cami", *Uluslararası Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları Sempozyumu*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2023), 25-66.

27 Âl-i İmrân 3/164.

28 el-Kalem 68/4.

29 Ferhat Koca, "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 297-300.

müezzinlik görevini yerine getirmiştir. Diğer görevliler Kettânî'nin tespitine göre şunlardır: Teravih imamı, müezzin, muvakkit, temizlikçi, mükebbir, kandil yakıcı, buhurcu, seccadeci, saf düzenleyici, toplumu toplayıcı ve mescitte bağırıp çağırانları susturmakla görevli kişilerden ibarettir.³⁰

Resûlullah'dan (s.a.v.) sonra Hulefâ-i Râşidîn,³¹ Emevi, Abbâsî ve Selçuklular döneminde de camiler benzer ihtiyaçlar sebebiyle gerekli hizmetlere ev sahipliği yapmışlardır. Kaynaklar Emevî ve Abbâsî dönemi dinî ve kültürel hayatından söz ederken camilerin ibadethane olmanın yanında eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezi haline geldiklerine de dikkat çekmişlerdir.³² Selçuklulardan söz eden kaynaklarda ise mescidlerin yanında medrese, hankah, bîmâristan ve hamam gibi kurumların inşa edildiği söylenmiş, ayrıca ulu cami, cuma cami gibi cami türlerinin de bu dönemde ortaya çıktığı belirtilmiştir.³³

Günümüzde ise Diyanet İşleri Başkanlığı, atama ve yer değiştirme yönetmeliği 30. maddede camileri beş gruba ayırmış; selatin cami, ulu cami ve merkez cami olarak adlandırılan birinci sınıf camileri A grubu Camiler olarak tasnif etmiş, diğerlerini il, ilçe, belde merkezleri, üniversite kampüsleri ve dönemsel olarak açılan camiler olarak, bulunduğu yere göre isimlendirmiş, ayrıca imam-müezzin ihtiyacına göre de bir sınıflama yapmıştır. Yine yönetmelikte selâtin cami, ulu cami ve merkez camilerde asgari dört görevli bulunması gerektiği belirtilmiştir. Bu tasnif, Resûlullah (s.a.v.) zamanında uygulanmaya başlayan mescid ve cami geleneğinin ulu cami, merkez cami, selâtin cami ve namazgâh camii şeklinde farklı isimlendirmelerle günümüze yansımıştır.

DİB Görev ve Çalışma Yönergesi, 7. maddesine göre cami hizmetleri özet olarak ibadet, mevlid kandili gibi mübarek gün ve gecelerde mevlid ve Kur'an-ı Kerim tilaveti ile dua, vaaz (cami dersleri, Cuma ve bayram vaazı), hutbe, ezan ve salâ vermekten ibarettir. Bu hizmetlerin icrâsında konumuz olan A grubu camilere atanabilmek için ise, Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği madde 30'a göre asgari dört görevli, bu görevlilerin sahip olması gereken özellikler de 12. maddeye göre aşere, takrib ve tayyibe kursunu veya hafız olup tashih-i huruf kursunu bitirmiş veya ihtisas kursu belgesine sahip olma olarak sıralanmıştır.

Esasında büyük câmi denilince merkez cami, ulu cami ve selâtin camiler ilk akla gelenlerdir. Ayasofya, Süleymaniye ve Fatih Camii başta olmak üzere İstanbul selâtin camilerinden bir kısmının vakfiyeleri kısmî ya da bütüncül olarak bazı ilmî çalışmalarda ele alınmış, değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Ancak Lâleli Câmii vakfiyesini bir bütün hâlinde inceleyen ya da hizmetler ve görevliler boyutuyla tahlil eden bir yayın ya da değerlendirmeye

30 Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Hazreti Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz yayıncılık, 2003), 215-234.

31 Yılmaz Can, "İlk İslâm Mescidlerine Genel Bir Bakış", *Diyanet İlmi Dergi* 31/4 (Ekim- Kasım- Aralık 1995), 89-114; Ziya Kazıcı, "Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Câmî ve İfa Ettiği Hizmetler", *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami* (İstanbul, 2009), 219-238.

32 İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/96; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/40.

33 Faruk Sümer, "Selçuklular/Anadolu Selçukluları" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/382, 384; "Selçuklular/Kirman Selçukluları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/378; Ayşe Denkalbant-Ahmet Vefa Çobanoğlu, «Selçuklular/Mimari», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/392-394, 396.

henüz rastlanmamıştır. Bu çalışmada Lâleli Câmî vakfiyesi, camide yapılması istenen hizmetler ve bu hizmetleri yerine getirecek görevliler açısından ele alınıp; Kur'ân-ı Kerim, hadisler ve Hanefî fıkıh kaynakları ile Diyanet İşleri Başkanlığı A grubu cami yönergeleri çerçevesinde karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

Makalede kaynak taraması yöntemiyle bazı çalışmalardan elde edilen veriler analiz edilmiş ve mukayese yöntemi kullanılarak Lâleli Camii'ndeki hizmetlere dair genel tablo tasvirî yöntemle sunulmuştur.

1. Osmanlı Döneminde Cami ve Selâtin Camileri

Genel olarak bakıldığında amacı “i'lây-ı kelimetullâh”, fonksiyonu “gazâ”, sultanı “gazi” ünvanı ile anılan Osmanlı Devleti, kuruluşunu bu amaca uygun bir mahiyette olarak şekillendirmiştir. Nitekim devletin kurucusu kabul edilen Osman Gazi (ö. 724/1324), ilk büyük başarısı sayılan Karacahisar fethinden sonra ilk iş olarak bir kiliseyi camiye çevirerek işe koyulmuş, cami merkezli bir devletin temellerini atmış, ilk cami görevlisi olarak da Dursun Fakih'i (ö. 726/1326'dan sonra) tayin etmiştir.³⁴

Osmanlı Devleti'nde cami fonksiyonunu ifa eden mekânların üç kısım olduğu görülmektedir: Mescid, Cami ve Namazgâh. Buna göre mescid yalnız bir mahalle halkının günde beş vakit toplandığı ve namaz kıldığı yerdir. Mescid daha ziyade mahallelerde ve köylerde bulunmaktadır.³⁵ Ancak Osmanlı döneminde mescidlerin dışında büyük camilerin kapasite veya fonksiyonları açısından çeşitli isimlerle anıldıkları görülmektedir. Bunları şu şekilde tasnif edebiliriz:

1.1. Selâtin Cami

“Cami”, içinde hem beş vakit namaz kılınan hem de cuma ve bayram namazları eda edilen yer olup mescitten büyük mabetlere kullanılan bir tabirdir.³⁶ Başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-mescidü'l-câmî tamlamasının kısaltılmış şeklidir. Hicrî IV. (X) yüzyılın başlarında “cami” kelimesinin tek başına kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Daha sonra içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescidler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbedler ise sadece mescid olarak anılır olmuştur. Ancak Mescid-i Haram, Mescid-i Nebvî, Mescid-i Aksâ ve genellikle mezhep imamlarıyla ileri gelenlerinin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescid denilmektedir. Osmanlılar döneminde padişahlar tarafından inşa ettirilen büyük camilere “Selâtin Camileri”, vezirler ve diğer devlet ricali tarafından yaptırılan orta büyüklükteki camilere bânîsinin adına izafeten sadece cami, küçük olanlara da mescid denilmiştir. Mescidlerin cuma namazı kılınan camiye tahvili ise berat ve izinle olmaktadır.³⁷ Meşhât arşivinde padişahların annelerinin ve çocuklarının yaptırdıkları camilerin de selâtin cami kategorisine girdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.³⁸ Başlıcalarını Ayasofya,

34 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947), 1/4.

35 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1-2/197.

36 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2/197.

37 Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/47.

38 Tuğba Aydeniz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hâdeme-i Hayrat”, *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açidan) Bildiriler Kitabı*, haz. Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 1/713.

Sultanahmet, Süleymaniye, Beyazıt, Nuruosmaniye, Sultanselim, Eyüp, Lâleli, Yenicami, Şehzadebaşı, Aksaray'da Valide, Üsküdar'da Ayazma ve Beylerbeyi caminin oluşturduğu bu tür camilerin çevresinde diğerlerinden farklı olarak medrese, kütüphane, imaret, hastane, bimarhâne,³⁹ tabhane,⁴⁰ ziyafethâne⁴¹ gibi hayra yarar binalarla beraber bu bina sahiplerinin defnedilmesi için türbeler ve hazireler, küçüklerin eğitimi için Sıbyan mektepleri ve takvim yapılması için muvakkithaneler⁴² bulunmaktaydı.

1.2. Ulu Cami

Selçuklu ve Osmanlı kültürüne ait bir tabir olarak “Şehirlerde cemâatin toplandığı ana ibâdet yeri niteliğinde olan büyük cami, şehrin merkezî en büyük camisi demektir, “Câmi-i kebir” olarak da adlandırılır.⁴³ Anadolu’da yapılan ilk ulu caminin Danişmendlere ait olduğu tahmin edilmektedir. Turan’ın ifade ettiği üzere kitabesi olmadığından ve kaynaklardan henüz kendisine ait bir kayda rastlanılmadığından dolayı inşa tarihi tespit edilemeyen ulu cami, eskiliği ve mimari hususiyeti münasebetiyle Danişmendlilerin bir eseri olmalıdır. Umumiyetle ilk kurulan İslâm şehirlerinde önce ortada bir ulu cami ve meydanla birlikte onun etrafında binaların inşa edildiğine dair İslâm şehirciliği ananesi göz önüne getirilirse, bunun pek tabii olacağı anlaşılr.⁴⁴

1.3. Cumaköy/Cumalıköy/Şehirköy (Cuma Cami)

Osmanlı Devleti, coğrafyası gereği fıkıh alanında her ne kadar bir mezhep coğrafyası uygulaması yapıyor olsa da, yoğunluğu Hanefî mezhebine mensup kişilerin oluşturduğu Anadolu’da Hanefî mezhebini uygulamayı esas almıştır.⁴⁵ Hanefî mezhebi ana metinlerinde cumanın sıhhat şartlarından birisinin Cuma namazı kılınacak yerin “şehir” ya da şehir hükümünde olması, dolayısıyla köylerde Cuma namazı kılınamayacağı üzerinde durulmuştur.⁴⁶ Hanefî fakihlerinin bu genel kabulü yanında “şehir” kavramının tanımı hususunda ihtilaf ettikleri görülmektedir. Yaklaşımlardan birisine göre şehir, halkı camiye dolduğu zaman camiye sığmayacak kadar çok olan yerdir.⁴⁷ Bu görüşlere temas eden Haskefi (ö. 1088/1677) fakihlerin çoğunluğunun bu görüşü tercih ederek fetvâ verdiklerini belirtmiştir.⁴⁸ Osmanlı

39 Önceleri umumi bir hastahane iken sonraları delilere ayrılmış bir sağlık-hayır kurumudur. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: MEB Yayınları, 1993), 3/156.

40 “Taphane”, Farsça bir kelimedir. “Tab”, güç ve kudret manasındadır. Hastaneden çıkıp da nekahet devresini yahut taşradan gelip de yorgunluk günlerini geçirmek isteyenlere tahsis edilmiş bir hayır müessesesidir. Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 3/156.

41 “Tabhane” ile “Ziyafethâne”nin ikisi birden “İmarethâne”yi oluşturmaktadır. Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 3/156.

42 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 3/155, 156; 2/587.

43 <http://www.lugatim.com/s/ulucami> (Erişim: 30.08.2022)

44 Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet* (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980), 201.

45 İsmail Hakkı Unçarçılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 174, dipnot: 1.

46 Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi*, 117; İbnü's-Sââtî, *Mecmau'l-bahreyn*, 159; Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme, *Muhtasar et-Tahâvî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: İhyâu'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, ts.), 35; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alf b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye* (Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2011), 1/371; Muhammed b. Ali el-Haskefi, *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenviri'l-ebşâr ve câmi'i'l-bihâr*, thk. Abdülmün'im Halil İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 107-108.

47 Haskefi, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, 108.

48 Haskefi, *ed-Dürrü'l-Muhtâr*, 108.

uygulamasında yine bir Osmanlı fakihî olan Haskefî'nin dile getirdiği görüş esas alınmış olmalı ki, uygulamanın sonunda Cumaköy'ler ortaya çıkmıştır. Bir köyün kendi halkı "kesret" oluşturabilecek seviyede kalabalık ise kendi köyünde Cuma namazı kılabilirdikleri gibi, şehir-köy/cumaköy olabilecek potansiyelleri bulunmayan küçük köyler bir araya gelir, köylerinin arasında Cuma ve bayram namazlarının kılınması için bir cami inşa etmek için devletten izin alır, böylece Cuma camisinin olduğu yer, köylerinin merkezi hâline gelir.⁴⁹

Osmanlı belgelerinin dilinde şehir "cuma kılınır ve pazar durur yer" şeklinde tanımlanır. Buradan şehirlerin çekirdeğini cuma camisi ile haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların oluşturduğu anlaşılır. Bu özelliği taşıyan camilerin Osmanlı arşiv kayıtlarında "câmi-i şerif, câmi-i kebîr, kadim cami" gibi adlarla yer aldığı görülür.⁵⁰ Buna göre Osmanlı dilinde Cuma kılınan ve pazar kurulan yer şehirdir, şehirlerde de Cuma namazının kılınması sahihtir. Ancak kimi Osmanlı belgelerinde henüz daha pazarı yokken de bir köye "Şehirköy/Şarkarye" denilmesi bir yerin şehir addedilmesi için illa pazarının olması gerekmediğine de işaret etmektedir.⁵¹ İşte Osmanlı şehir kültüründe Cumaköy, Cumalık köy gibi isimlerle anılan köyler bu şartlarda oluşmuş yerleşim yerleridir. Osmanlı'nın ilk yerleşim yerlerinden birisi olan Bursa/Cumalıkızık⁵² köyü ile köy olduğu dönemlerde Kastamonu/Çaycuma ilçesi⁵³ bunun iki örneğidir.⁵⁴

1.4. Namazgâh

Bir kasabanın bütün halkını bir arada bulunduran geniş sahadır. Bayramlarda ve fevkalâde günlerde kasaba ve civar köyler halkı hep birden orada toplanırlar. Namazgâhların çoklarında hutbe ve namaz için üstleri açık kâgir minberler ve mihraplar da vardır. İstanbul'da bütün şehir halkını alacak camiler bulunduğu hâlde şehrin zamanına göre biricik spor meydanı olan Okmeydanı'nda bir namazgâh vardır. Bu namazgâhta da bir mihrap ile bir de minber görülür. Osmanlı ülkesinde namazgâh toplantısının son şekli Sultan V. Mehmed'in 1910'da Rumeli'ye seyahatinde Kosova sahrasında olmuştur. Arnavutluk'ta sükûn temini maksadıyla oraya kadar giden halife ve padişahı görmek üzere civar şehir ve kasabalardan yüz binlerce halk Kosova sahrasında toplanmış ve zamanın en meşhur hatibi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (1846-1912) bir Cuma günü orada kurulan minbere çıkarak Türkçe-Arapça bir hutbe irad etmişti.⁵⁵ Yukarıda ifade edildiği gibi bütünüyle şehir dışı olan bu tür yerlerde de camiye sığmayacak kadar kalabalık (kesret) hâsıl olunca Hanefî mezhebine göre buralarda Cuma namazının kılınması caiz hâlde gelmiş olmaktadır.⁵⁶

2. Bir Selâtin Camii Olarak Lâleli Cami ve Külliyesi

Sultan III. Mustafa devrinde 1173/1760-1177/1764 yılları arasında, Mehmet Tahir

49 Turan Açık, "Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehir Hükümünde Köyler", *History Studies* 13/1 (February 2021), 60.

50 Mustafa Sabri Küçükbaşçı, «Şehir», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/446.

51 Açık, *Şehirköy*, 55.

52 <http://www.bursa.com.tr/tr/mekean/cumalikiz-koyu-103/> (02.05.2015)

53 <http://caycuma.bel.tr/caycuma-adinin-kaynagi/> (02.05.2025)

54 Osmanlı döneminde bu tür köyler ve camiler hakkında bk. Açık, *Şehirköy*, 53-63.

55 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2/197.

56 Arşiv belgelerinden örnekler için bk. Açık, *Şehirköy*, 59.

Ağa'nın Hassa Başmimarlığı döneminde inşa edilmiştir. Külliye'nin inşaatı düşüncesi Sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminin sonlarında gündeme gelmiş, inşaata başlanması Sultan III. Mustafa (1757-1774) döneminde gerçekleşmiştir. Arşiv kaynaklarında adı "Sultan Mustafa Camii" olarak kaydedilmesine rağmen yakınında bulunan Lâleli Çeşmesi'nin adıyla "Lâleli Camii" olarak ünlenmiştir. Lâleli külliyesi, Lâleli Çeşmesi yakınlarındaki Kızıltaş Mahallesi, Arif Efendi'nin zevcesi Fatma Hanım, Defterdar el-Hac İbrahim Efendi ve Sabuncu zevcesi Hatice Hatun vakıflarına ait arsa, dükkân ve evler ile daha sonra istimlak ve istibdâl ile genişletilen arsa üzerine kurulmuştur. Külliye'nin istimlak çalışmalarına 1163/1749 yılında, hafriyata da 1173/1760 senesinde başlanmış, beş ay sonra temel atılmış, Külliye temel atma töreninden üç buçuk yıl sonra tamamlanmış ve Mart 1764 tarihinde caminin açılışı yapılmıştır. Külliye cami, medrese, kütüphane, imâret, türbe, çeşmeler, sebîl, su havuzu, muvakkithâne, çarşı, hân-ı cedid ve mumhânenen oluşmaktadır.⁵⁷

3. Vakfiyeye Göre Lâleli Camii: Görevler ve Görevliler⁵⁸

Lâleli Camii ve Külliyesi'nin vakfiyesi, Vakıflar arşivi 656 (eski)/642 (yeni) numara ile "Lâleli Mustafa Hân-ı Sâlis Defteri" adıyla kayıtlıdır. Arşivde kayıtlı üç ayrı defter bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi 50. sayfa, 2. sıra, 20 Ramazan 1178 tarihli; ikincisi 642 numarada 1. defter, 1. sayfada kayıtlı 3 Zilkade 1178 tarihli; üçüncüsü yine 642 numarada 88. sayfa 5. sırada bulunmaktadır.

Birinci defterin kayıt tarihi vakfiyenin başında 3 Zilkade 1178, yazım tarihi vakfiyenin sonunda 20 Ramazan 1178 olarak kaydedilmiştir. Vakfiyenin tescilinde Haremeyn Vakıfları Müfettişi Ömer b. Abdülkerim, Anadolu Kazaskeri Muhsinzâde Ahmed, Rumeli Kazaskeri Osman b. Ebubekir ve Dürrîzâde Mustafa'nın onay yazıları bulunmaktadır.

642 numaralı defterin 1.sayfa 1.sirasında kayıtlı "Lâleli Sultan III. Mustafa Vakfı"na ait 3 Zilkade 1178 H. (1764 M.) tarihli vakfiyede belirtildiği üzere, camideki hizmetler, hizmetliler ve vazifeleri 40 adet olup, ana başlıklar hâlinde şunlardır: Cuma Vaizi, Haftalık Vaiz, Şeyhül Kurrâ, Dersiâm, Cuma ve Bayram Hatibi, İmam-ı Evvel; Yasin[hân], Nebehân, İmam-ı Sâni, İmam-ı Sâlis, Sûre-i Fetihhân, Mülkhân, Buhârîhân ve Müslimhân, Devirhân, Aşr-ı Şerifhân, Na'thân, İhlashân, Müezzini-i Cami, Müezzini-i Salâ, Kayyım, Serrâc, İkadıcı, Mushafçı, Bev-vâb, Ferrâş, Serrâc-ı Şadırvan, Ferâş-ı Kenifhâ, Serrâc-ı Kenifhâ, Serrâc-ı Minare, Serrâc-ı Babhâ-yı Avlu ve Şadırvan, Tabaka Ferrâş ve Serrâc, Avlu-Şadırvan Ferrâşı, Hasırcı, Muslukçu, Mükebbir, Seccade ve Merdivenci, Hâfız-ı Hasır ve Havlu ve Zibilkeş.

Yine 642 nolu defterin 88. sayfa 5. sırasında kayıtlı İstanbul'da "Lâleli Sultan III. Mustafa

57 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281), 23; Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Lâleli Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2003), 27/86; İsmail E. Erünsal, «Lâleli Kütüphanesi», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/89; Mert Ağaoğlu, *Osmanlı Batılılaşma Bağlamında Mimar Mehmed Tahir Ağa'nın Mimarbaşılığı Döneminde İstanbul'da İnşa Edilmiş Eserler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 40-46. Aras Neftçi, *Lâleli Külliyesinin İnşaat Süreci* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2002), 3-6, 107-117.

58 Lâleli Cami ve Külliyesi vakfiyesini mütalaa etme hususunda şahsi kütüphanesinden yararlanma imkânı sunan Sayın Süleyman DİNÇ beyefendiye teşekkürü bir borç bilirim.

Han Vakfı”na ait 3 Ramazan 1187 H./18 Kasım 1773 M. vakfiyede Rumeli Kazaskeri Dama-dzâde Mehmed Murad, Anadolu Kazaskeri Dürrizade Mehmed Nurullah ve Evkâf-ı Hare-meyn-i Şerîfeyn müfettişi Ahmed Necib’in 3 Zilhicce 1187 tarihli imzaları bulunmaktadır. Vakfiyede Lâleli camiinde müezzin-i vakt, müezzin-i salâ, müezzin-i akşam, kandil-i firûzân ve mahyacaların ücretleri ve çalışma şartlarından söz edilmiştir.

Vakfiye ve zeyillerinde Lâleli Camii ile ilgili yer alan hizmetleri maddi ve manevi hiz-metler şeklinde iki kısımda ele almak mümkündür. Maddi hizmetler caminin temizliği, ay-dınlatması; ders ve vaaz için rahle, merdiven ve mushaf gibi manevi hizmetler için gerekli olan maddi hizmetlerdir. Manevi hizmetlerin ise idare, vaaz, irşad, tedris, imamet, müez-zinlik ve dua olmak üzere altı boyutlu olduğu görülmektedir. Bunları şu başlıklar altında ele almak mümkündür:

3.1. Manevî Hizmetler

3.1.1. İdâre: Kayyımılık

Kayyım kelimesi, Osmanlı vakıf dilinde “Mütevellî, Nâzir-ı binâ” demektir. Caminin temizlik işlerini yapan hademesine de bu ad verilir,⁵⁹ ancak vakfiyede cami temizliği için ayrı madde konulmuş olması, bu tabirin “mütevellî” manasında olduğunu göstermektedir.

Lâleli Camii vakfiyesinde kayyımılık için “hizmetinde mucid ve kâim, hoş atvâr ve müs-takim” 6 kişi, her birine 15'er akçe, ser-kayyım için ilave olarak 5 akçe takdir edilmiştir. Sabah namazından yatısı namazı sonrası cemaatin dağılmasına kadar görevde kalmaları is-tenmiştir.

3.1.2. İbadetlerin Edası: İmamet ve Müezzinlik

Resûlullah (s.a.v.) zamanından beri camilerdeki temel ibadetler imam ve müezzin tara-fından ifa edilmektedir. Bu dikkate alındığında Lâleli Camii vakfiyesinde imamet görevinin 3 kişi tarafından ifa edildiği, bunlardan birinci imamın “ulema ve sulehadan tecvide kadir ve mesâ'il-i salâtta ilim ve ameli zahir kimesne”, ikinci ve üçüncü imamın “huffaz-ı mücev-vidinden” olmaları şartı koyulmuştur. Günlük vazifesi olarak birinci imama 75 akçe, ikinci ve üçüncü imama ise 70 akçe takdir edilmiştir.

Müezzinlik görevi cami müezzinliği ile salâ müezzinliği olmak üzere iki kısma ayrılmış-tır. Cami müezzinliği için “hoş elhân” 9 kişi düşünülmüş, her birinin günlüğü 15'er akçe, akşam müezzinini için ise 16 akçe vazife takdir edilmiştir. Salâ müezzinliği için 4 kişi, günlük 3'er akçe vazife takdir edilmiştir.

Lâleli Camii vakfiyesinde ibadetlerin edasında görev alan bir diğer kişi “Mukebbir”dir, yani cami avlusu ve haremde bulunan kişilere, imamın intikal tekbirlerini tekrar ederek ulaştıran kişidir. Günlüğü 5 akçe olarak takdir edilmiştir.

3.1.3. İrşad Hizmetleri

Vakfiyede yer aldığı şekliyle irşad hizmetlerinin üç başlık altında ele alınması mümkün-dür:

59 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 2/223.

3.1.3.1. Cuma ve Haftalık Vaaz

Cuma günleri vaaz Resûlullah (s.a.v.) döneminde başlamış bir faaliyettir. Temeli Resûl-i Ekrem'in hutbelerine dayanır. Onun hutbelerinin dışında camideki vaazları genelde namazlardan sonra kısa sohbetler ya da soru-cevap şeklinde olurdu. Hz. Ömer (r.a.) zamanında vazizlik mesleğinin kıssacılar ile başladığı görülmektedir. Bu dönemden sonra “vaiz, müzekkir” gibi tabirler yaygınlaşmıştır.⁶⁰

Haftanın muhtelif zamanlarında, farklı kişiler tarafından icra edilen bu görev, zamanla camilerde kürsülerin yapılmasıyla farklı bir boyuta taşınmış,⁶¹ muhtemelen Fatih Sultan Mehmed zamanında Eyüp Sultan Camisi'ne yapılan atama ile Kürsî Şeyhliği⁶² ile cuma günleri yapılan Cuma vaazları yerleşik bir hâle gelmiştir.

Cuma günleri cuma namazından sonra ifa edilen bu göreve, “Kürsü Şeyhliği”, “Cuma vaizliği” tabirleri kullanılır ve vaizlere de “Kürsü Şeyhleri”, “Cuma vaizleri” denilirdi. Kürsü şeyhliği cuma günü Arapça okunan hutbeyi namazdan sonra Arapça bilmeyen ve hatibin dediklerini anlamayan cemaate izah maksadıyla ihdas olunmuştur. 1139/1726-27 senesinden itibaren cuma vaizleri hakkında “Selâtin Şeyhliği” denilmeye başlanmıştır.⁶³

Lâleli Camii vakfiyesinde cuma günleri bu görevi yerine getirmek için günlüğü 120 akçe ile bir görevli tayin edilmiştir.

Cuma günlerinin dışında cumartesi, pazar, pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günleri “Ulemâ-i âmilinden zühd ve salâhı mübeyyen ve tarz tavrı müstahsen olan altı nefer kimesne” günlük vazifesi 30'ar akçe olmak üzere görevlendirilmiştir.

3.1.3.2. Cuma ve Bayram Hatibi

Resûlullah (s.a.v.) ile başlayan Cuma ve Bayram hutbeleri, dinî olmasının yanında siyasi bir niteliğe de sahip idi. Esasen hatiplere -asıl vazife onların olmak dolayısıyla- padişahlara vekâlet ettikleri için, büyük bir ehemmiyet verilir, berâtı olmayanların cuma ve bayramlarda hutbeye çıkıp hutbe okumalarına müsaade olunmazdı.⁶⁴

Lâleli Camii vakfiyesinde, Lâleli Camii'nde Cuma ve bayram hutbelerinin ifası için “âlim ve âmil hoş sadâ mücevidd mustahsinü'l-edâ huffâzândan bir kimesne”, günlüğü 80 akçe olmak üzere tayin edilmiştir.

3.1.3.3. Tedrîs

Lâleli Camii külliyesinin, vakfiyede de adı geçtiği üzere ayrıca bir medresesinin olduğu bilinmektedir. Vakfiyedeki ifadelerden anlaşıldığı üzere Medrese yatakhane olarak kullanılmış, eğitim-öğretim ise camide yapılmıştır. Camide yapılan eğitim kırâat ve diğer şer'i ilimlerden ibaret olmuş; kırâat ilmi bir “Şeyhü'l-Kurrâ”, şer-î ilimler için ise üç “Ders-i âm” olmak üzere toplam dört kişi görevlendirilmiştir.

60 Hasan Cirit, “Vaaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/405.

61 Bilinen ilk cami kürsüsü Fatımîlere aittir. Yaşar Çoruhlu, “Kürsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/574.

62 Ömer Faruk Köse, “Cuma Vâizliği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), gözden geçirilmiş 2. basım EK-1/ 271.

63 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 3/158.

64 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 2/344.

Şeyhü'l-Kurrâ için günlük 40 akçe, Ders-i âmlar için ise günlük 50'şer akçe ücret takdir edilmiştir.

Şeyhü'l-Kurrâ olacak zat, “ilm-i kırâette mahir ve vücûhanda mahareti zahir fayık kırâet ve mahâric-i hurûf-u ayet-i kerimeye mütefattın bir kimesne” özelliklerine, Ders-i âm da “ulemâ-i kiram ve fuzelâ-i fihâmndan âlim ve âmil ve fazıl ve kamil üç kimesne” özelliklerine sahip olacaktır.

Dersler cuma ve salı günleri hariç, haftada beş gün olacak; ders olarak tefsir, hadis ve diğer ulûm-i nâfia okutulacaktır.

3.1.4. Dua Hizmetleri

Esasen Kur'an-ı Kerim'de kulluk manasına gelen “Ubudiyet”in birçok ayette “Dua” kelimesiyle ifade edilmesi,⁶⁵ duanın dinî hayatta olduğu gibi, sosyal ve siyasî hayatta da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Osmanlı insanı, başlangıcından beri duanın bu önemini iyi kavramış olmalı ki, her işinde bir dua okumuş, kurumlarında özel duacılık kadrosu oluşturmuştur. Nitekim esnaf teşkilatlarında “Duacı” ünvanı ile özel bir kişi bulundurulduğu gibi, sarayda “Duacı Çavuşu”, dinî, sosyal ve kültürel etkinliklerde özel olarak dua okuyan ve buna karşılık ücret alan kişilerin yanında tekkelerde zikir sonunda dua okuyan “Duahân”lar bulundurulmuştur. Vakfiyelerde “Duâgü” olarak zikredilen bu tür kişiler için özel vazife (ücret) takdir edilmiştir.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin ikinci sultanı Orhan Gazi ilk seferine çıkarken beline “Dua Kılıcı” bağlamıştır.⁶⁷

Osmanlı toplumunda duaya verilen bu önem camilere de yansımaktadır. Dua niyetine Yasin sûresi, Nebe sûresi, Fetih sûresi, Mülk sûresi, İhlâs sûresi, Devir (Kur'an-ı Kerim hatmi), Buhârî-Müslim hadis kitapları hep dua niyetine okunmuştur. Bunun yanında Ramazan-ı şerifte Aşr-ı Şerîf okumaya da ayrı bir önem vermişlerdir.

Duanın amacı Buhârî ve Müslim tilavetinden söz edilirken şu şekilde belirtilmiştir: “devam-ı devlet padişah ve feth-i nusret cihanbani...”

65 el-A'râf 7/194, 197; en-Nahl 16/20.

66 Pakalın, *Tarih Deyimleri*, 1/ 478-479.

67 Eyüp Baş, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 58; selâtin camilerinde dua türlerinin belirleyici unsurları için bk. Murat Akgündüz, “Osmanlı Döneminde Camilerde Kur'ân Okunmasıyla İlgili Görevliler”, *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), 443-458; Taner Açık, “Kerim Devletin Duacıları Ve/Veya Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulaması Olarak Duâgüyân Maaşı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Ekim 2023), 291-308.

Buraya kadar özet olarak verilmeye çalışılan bilgileri vakfiyedeki karşılıkları ile şu şekilde de sıralamak mümkündür:

Yâsin-i Şerif ve Nebe sûrelerinin okunması ⁶⁸	Beş vakit namaz sonrası	Günlük 85 akçe
Fetih sûresi ⁶⁹	Öğle ve ikindi namazları öncesi	Günlük 8 akçe
Mülk sûresi ⁷⁰	Her gece, yatsı namazı öncesi	Günlük 5 akçe
Buhârî ve Müslim tilaveti ⁷¹	10 kişi Buhârî, 10 kişi Müslim her gün	Kişi başı günlük 20 akçe
Devirhân ⁷²	10 kişi, Cuma günleri	Kişi başı günlük 12 akçe
Aşr-ı Şerif ⁷³	Ramazan ayında, teravih namazlarında ve teravihler arasında, 3 kişi aşr-ı şerif okuyup, Kadir gecesinde hatm-i şerif edeler.	Kişi başı 5 akçe Yıllık bir kişiye 2500 akçe
İhlâs sûresi ⁷⁴	Baş müezzin tarafından, 16 akçe ile müezzinlik ve günde dört vakit ihlas sûresi.	Günlük 4 akçe, toplam günlük 20 akçe.
Na't ⁷⁵	Cuma günleri, bir kişi	Günlük 16 akçe

68 “Akıb-i beher salat sûre-i şerife-i yasin ve nebe-hanlık için ki cem’ân yevmi seksen beş akçe vazifeye mutasarrıf ola”.

69 “huffazinden bir kimesne beher yevm kable salati’z- zuhri vel-asri sûre-i şerife-i Fet-han olup yevmi sekiz akçe vazifeye mutasarrıf ola”.

70 “ve yine huffazinden bir kimesne beher gece kable selatil işa sûre-i şerife-i Mülk-han olup yevmi beş akçe vazife verile”.

71 “sahihayni mersumeynden cami’i mezkûrda ilm-i hadis-i şerif ile aşine sulehadan on nefer kimesne sahih-i Buhârî ecza-i şerifesinden ve on nefer kimesne dahi sahih-i müslim ecza’i şerifesinden beher yevm alet-tertip ecza’i masahif-i şerife gibi kıraat ve ber minval-i muharrer hatm ve tekmil edüp devam-ı devlet padişah ve feth-i nusret cihanbani da’avatıyla müskiyeti’l-hitam kılınup yirmi nefer eczahandan her birine yevmi yirmişer akçe vazife verile”. Osmanlıda Buhârî ve Müslim kıraati geleneği hakkında bk. Buhârî ve Müslim hatimlerinin şer’îliği ile ilgili tartışmalar için bk. Mustafa Celil Altuntaş, “Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8/1 (2010), 57-58; “Osmanlı Döneminde Buhârîhânlık Geleneğinin Başlaması ve Osmanlı Hadisçiliğine Etkisi”, Serdar Demirel vd. (ed.), *Sahih-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2020), 185-205; Hür Mahmut Yüce; “İstanbul’da Hadis Sevgisi: Darülhadisler ve Buhârîhanlık Geleneği”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi: Din* 5 (2015), 215, 217, 219, 221.

72 “huffaz-ı Kur’ân-ı azimüşşan ve hamele-i Fûrkân-ı celilü’l-burhandan on nefer kimesneden her biri yevmi cumada devr-han olup her birine yevmi on ikişer akçe vazife verile”.

73 “huffaz-ı mucevvidinden üç nefer kimesne beher sene leyal-i şehri-i Ramazan-ı mübarekede salat-i teravihde ve yine beyene’t-tervihatayn aşr-i şerif-han olup her birine yevmi beşer akçe vazifeden senevi her birine iki bin beş yüz yirmişer akçe verile ve leyle-i kadirde hatm-i şerif edeler”.

74 “yevmi on altı akçe müezzinlik vazifesi ve ser müezzin-i mezbure meşruta evkat-ı erbaada yevmi dört akçe ihlas han ki cem’ân yevmi yirmi akçe vazife verile”.

75 “neyr-i rahşende-i şîret-i nubuvvet mahtabende-i ufuk-i şefeât lü’li-i yekta-i derya-yı cud gülgoce-i bî-hemta-yı bağ-i şuhud maksud-ı ibda’ı kevneyn müşerref saz-i kâbe kavseyn sultan-i serir-i li-ma’allah dürr-i yetim-i Kureyşî selef-i habib-i ilâh cenab-ı hazreti Muhammedün resulullah aleyhi afzalul-salat ve ekmelü’t-tahiyyatın şitayiş-i münifi ve na’t-i şeriflerine yevmi Cum’ada bir sahib-i danış ve erbab-ı bî-nişden hoş eda makam aşına kimesne na’t-han olup yevmi on altı akçe vazife verile”.

3.2. Maddi Hizmetler

Kayyım (lambaları yakan kişi) ⁷⁶	Üç kişi, kişi başı günlük 10 akçe Fanus-u Kebir yakıcısı için günlük 6 akçe
İkâdcı (Mumları yakan, mihrap yanındaki iki mumun yakıcısı) ⁷⁷	1 kişi, günlüğü 6 akçe
Mushafçı (Camideki mushafların koruyucusu), Müstakim ve dindar ⁷⁸	1 kişi, günlüğü 4 akçe
Mustahfız-ı Mahfil-i Hümâyûn (Padişah mahfilinin sorumlusu ve temizlikçisi) mucid ve sâi ⁷⁹	1 kişi, günlüğü 5 akçe
Bevvâb (Cami-i şerif ve şadırvan kapıcısı) ⁸⁰	2 kişi, günlükleri 5'er akçe
Serrâc-ı Şadırvan ⁸¹	1 kişi, günlüğü 6 akçe
Ferrâş-ı Kenifhâ (WC temizlikçisi, mucid ve sâi) ⁸²	1 kişi, günlüğü 6 akçe
Serrâc-ı Kenifhâ (Aydınlatma sorumlusu) ⁸³	2 kişi, günlüğü 4 akçe
Serrâc-ı Minare ⁸⁴	1 kişi, günlüğü 12 akçe
Serrâc-ı Babhâ-yı Avlu ve Şadırvan ⁸⁵	1 kişi, günlüğü 4 akçe
Tabaka (mahfil) ferrâş ve serrâc ⁸⁶	1 kişi, günlüğü 5 akçe
Ferrâş-ı Avlu ve şadırvan (mucid ve sâi) ⁸⁷	1 kişi, günlüğü 8 akçe
Hasırcı ⁸⁸	Kişi başı 2 akçe, toplam günlük 10 akçe (Buradan anlaşıldığı kadarıyla bunların sayısı 5)
Muslukçu (Caminin çevresinde bulunan çeşmelerin su tasını koyma, kaldırma ve koruma görevlisi) ⁸⁹	1 kişi, günlüğü 3 akçe

76 “cami-i şerif-i mezkûrede sıracı olan üç nefer kimesneden her birine yevmi onar akçe vazife verile ve fanus-i kebir sıracı olan kimesneye yevmi altı akçe vazife verile”.

77 “bir kimesne dahi cami-i şerif mihrabı cenaheyninde vaz’ olunan şem’ayn-i kebişeyn ve saireyni ikad edüp yevmi altı akçe vazife verile”.

78 “bir mustakim ve dindar kimesne cami-i şerif-i mezkûrde vaz’ olunan masahif-i şerifeyi hıfz edüp yevmi dört akçe vazife verile”.

79 “hizmetinde mucid ve sai bir kimesne mustahfız-ı mahfel-i humâyûn ve farraşı olup yevmi beş akçe vazife verile”.

80 “cami-i şerif ve şadırvan bevvabı olan iki nefer kimesneden her birine yevmi beşer akçe vazife verile”.

81 “serracı-ı şadırvan olan kimesneye yevmi altı akçe vazife verile”.

82 “hizmetinde mucidd ve sa’i farraş-ı kenifha olan kimesneye yevmi on altı akçe vazife verile”.

83 “seraci-ı kenifha olan kimesneye yevmi dört akçe vazife verile”.

84 “siraci-ı minare olan kimesneye yevmi on iki akçe verile”.

85 “siraci-ı babha-i havlu ve şadırvan olan kimesneye yevmi dört akçe vazife verile”.

86 “cami-i şerif tabakası farraşı ve siracı olan kimesneye yevmi beş akçe vazife verile”.

87 “cami-i şerif havlusu ve şadırvan farraşanı olan dört kimesneden her birine yevmi sekizer akçe vazife verile” “hizmetinde mucidd ve sa’i cami-i şerif havlusu ve şadırvan farraşı olan kimesneye yevmi sekiz akçe farraş vazifesi”.

88 “havlu ve şadırvan hasirlerini ferş ve ref’ ve hıfz için yevmi iki akçe ki cem’an yevmi on akçe vazife verile”.

89 “cami-i şerifin kızıltaş cami’i mukabilinde havlu kapusunun canibinde olan muslukların tasını ta’lik ve ref ve hıfz eden kimesneye yevmi üç akçe vazife verile”.

Seccâde ve Merdivenci (Müstakim bir kimesne, minber, mihrab ve kürsü seccadeleri ile kürsü merdivenini koyup kaldırma -vaz' ve ref'-) ⁹⁰	1 kişi, günlüğü 2 akçe
Zibilkeş (cami'-i şerif, havlu, şadırvan, merdiven, imaret, medrese, türbe çöpçüsü) ⁹¹	1 kişi, günlüğü 20 akçe

Tabloda yer alan hizmet birimleri ve görevlilerinden de görüleceği üzere Osmanlı döneminde genelde selâtin camileri, özelde Lâleli Camii, günümüz DİB başkanlığı yönerge ve yönetmeliklerine göre daha fazla ve çeşitli, görevli niteliğine göre daha yüksek nitelikli kişilerin görev yaptığı dinî, kültürel ve sosyal mekanlar olmuştur.

Sonuç

Bu çalışma genelde mescid ve cami özelde ise Lâleli Camii bağlamında Osmanlı dönemi mescid ve camilerinin fonksiyonlarını incelemiştir. Buna göre denilebilir ki cami ve mescidlerin tarihi, insanlığın tarihi kadar eskidir. “Beyt” adıyla anılan Kâbe, ardından yine tarihi kayıtlarda “Beyt” ve “Mescid” kelimesi ile anılan “Beyt-i Makdis/Mescid-i Aksâ ile devam eden bu süreç, küçük yerleşim yerleri, büyük şehir merkezleri ve seyyar açık alanlar olmak üzere muhtelif şekillerde, mescid, cami, namazgâh, cumaköy şeklinde ihtiyaçlara göre şekillenmiş ve gelişme göstermiştir.

Kur'an-ı Kerim'de camilerin genelde fonksiyon, saygınlık ve temizlikleri üzerinde durularak, buralarda görev yapmış kişiler üzerinden görev yapacak kişilerin sahip olmaları gereken özelliklere işaret yoluyla yer verilmiştir. Hadis kaynaklarında ise bu mekânların saygınlığı ve buralara karşı davranış adabının yanında özellikle namaz kıldırma ve ezan okuma konusunda görev yapacak kişilerin sahip olmaları gereken niteliklere dikkat çekilmiştir. Yine hadis-i şeriflerde imamlık yapacak kişilerin sırayla Kur'anı en iyi okuyan, sünneti en iyi bilen, ilk önce hicret etmiş olan, yaşça en büyük veya ilk önce müslüman olma gibi nitelikleri üzerinde durulmuştur. Fıkıh metinlerinde ise yaygın olarak camilerde namaz kıldırma ve ezan okuma konusunda kimlerin görevlendirilebileceği üzerinde durulmuş, ansiklopedik eserlerde ise bunların yanında buralarda yapılması caiz olan ve olmayan faaliyetler incelenmiştir.

Selçuklulara kadar genelde cami merkezli düşünülen ve icra edilen çok yönlü faaliyetlerin Selçuklular döneminden itibaren genelde cami haremindedir olmak üzere cami dışı bağımsız birimlere taşındığı, eğitim-öğretimden meslek kurslarına kadar ihtiyaç duyulan faaliyetlerin bu birimlerde yapılmaya başlandığı görülmüştür.

Osmanlı döneminde özellikle selâtin camileri olarak bilinen sultanların yaptırdıkları büyük merkezi camilerde cami dışı-bitişiği ilave birimlerdeki hizmetlerin yanında cami içi hizmetlerin dikkati çeker boyutta çeşitlendiği, vakfiyelerde önceki dönem İslâm toplumlarında görülmeyen yeni hizmet türlerinin ihdâs edilerek, bunlara uygun görevlilerin tayin edildiği görülmüştür.

90 “bir müstakim kimesne mihrap ve minber ve kürsü seccadesini ve kürsü merdivenin vaz ve ref edüp yevmi iki akçe vazife verile”.

91 “cami'-i şerif ve havlu ve şadırvan ve merdiven ve imaret ve medrese ve türbe zibilkeşi olan kimesneye yevmi yirmi akçe vazife verile”.

Lâleli Camii'nde hizmet çeşidi olarak vakıf mütevellîsi, imam, müezzin, kürsü şeyhliği, cuma vaizliği, diğer günler için vaiz, cuma-bayram hatibi, şeyhül-kurrâ, ders-i âm, Yaşın-Nebehân, Fetih ve Mülk sûreleri okunması, Buhârî ve Müslim okunması, devirhân, aşr-ı şerîf, İhlâs sûresi ve nâ't okunması; lamba yakılması, mum yakılması, mushafların bakımı, hünkâr mahfili bakımı, bevvâb, şadırvan aydınlatılması, tuvalet temizliği, tuvalet aydınlatılması, minare aydınlatılması, avlu aydınlatılması, üst katların temizlik ve aydınlatılması, avlu-şadırvan temizliği, hasır işleri, musluk işleri, seccade merdiven hizmetleri ve zibilkeş diye bilinen diğer temizlik işleri olmak üzere toplam 34 adet hizmet alanı oluşturulmuş, bu hizmetlerin yerine getirilmesi için de 94 kişinin görevlendirilmesi vakfiyeye kaydedilmiş, ayrıca bunlara verilmesi gereken ücretler de açık bir şekilde belirtilmiştir.

Lâleli Camii'nde görev yapacak kişilerde bulunması gereken özellikler olarak da şu hususlar şart koşulmuştur: Mütevellînin, "hizmetinde mucid ve kâim, hoş atvâr ve müstakim"; birinci imamın "ulema ve sulehadan tecvide kadir ve mesâ'il-i salâtta ilim ve ameli zahir kimesne", ikinci ve üçüncü imamın "huffaz-ı mücevidinden"; müezzinlerin "hoş elhân", vaizlerin "ulemâ-i âmilinden zühd ve salâhı mübeyyen ve tarz tavrı müstahsen"; cuma ve bayram hatiplerinin "âlim ve âmil hoş sadâ mücevid mustahsinü'l-edâ huffâzândan"; şeyhül-kurrâ'nın "ilm-i kırâette mahir ve vücühanda mahareti zahir fayık kırâet ve mahâric-i hurûf-u ayet-i kerimeye mutfattın"; ders-i âm'ın ise "ulemâ-i kiram ve fuzelâ-i fihâmdan âlim ve âmil ve fazıl ve kamîl" kişilerden olması.

Bir selâtin camii olarak Lâleli Camii'nde asr-ı saâdet dönemi mescid fonksiyonlarından ibadet, dua ve eğitim-öğretim faaliyetleri devam ettirilmiş; idarî, sosyal, hukukî faaliyetler cami dışı alanlarda yürütülmüştür. Buna göre selâtin camileri Selçuklular dönemi camilerinin bir devamı niteliğinde olmuştur.

Cami görevlilerinin nitelikleri açısından âyet, hadis ve fıkıh kitaplarında ifade edilen şartlardan kırâat ve ilim şartını tek kişide toplamak yerine bir âlim iki mücevid ile iki grup arasında paylaştırılmış, hadis-i şeriflerde ücret alması uygun görülmeyen müezzinlere diğer cami görevlileri ile birlikte ücret takdir edilmiştir. Kaynaklarda cami imam ve müezzinlerinde bulunması istenen ahlâkî kriterlere de vakfiyelerde özel olarak yer verilmiştir. Bu da, Selâtin camilerinde görev türünün asr-ı sâdet dönemine göre sayısal olarak azaldığını, ancak ahlâkî niteliklere özen gösterildiğini, görevli sayılarında ise artış olduğunu göstermektedir.

Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı yönerge ve yönetmeliklerine göre selâtin camileri asgari dört görevli ile idare edilen, faaliyet olarak da namaz, ezan, salâ, mevlid, hatim ve duaların yapıldığı mekanlar olarak tanımlanmıştır. Görevlilerin ise aşere, takrib ve tayyibe kursunu veya hafız olup tashih-i huruf kursunu bitirmiş veya ihtisas kursu belgesine sahip olması istenmiştir ki bundan da günümüz cami hizmetlerinin Osmanlı dönemi hizmet çeşitleri ve hizmetli kalitesinin gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça | References

Açık, Turan. “Kerim Devletin Duacıları Ve/Veya Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Yardım Uygulaması Olarak Duâgûyân Maaşı”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* Ekim (2023), 291-308.

Açık, Turan. “Osmanlı Şehri Neresi?: Fıkhın Şehri Tanımlamada ve Finâ’nın Şehrin Sınırlarını Belirlemedeki Yeri”. *Kadim* 6 (2023), 77-103.

Açık, Turan. “Şehirköy: Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehir Hükümünde Köyler”. *History Studies* 13/1 February (2021), 51-68.

Ağaoğlu, Mert. *Osmanlı Batılılaşma Bağlamında Mimar Mehmed Tahir Ağa’nın Mimarbaşılığı Döneminde İstanbul’da İnşa Edilmiş Eserler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Ağırman, Mustafa. “İslâm Medeniyetinde Cami”. *Uluslararası Değişen Dünyada Cami ve Fonksiyonları Sempozyumu*. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım (2023), 25-66.

Akgündüz, Murat. “Osmanlı Döneminde Camilerde Kur’ân Okunmasıyla İlgili Görevliler”. *Diyanet İlmî Dergi* 56 (2020), 195-210.

Akın, Ahmet. “Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016/1), 179-211.

Asım Efendi. *Kamus Tercümesi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1305.

Aydeniz, Tuğba. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hademe-i Hayrat”. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açidan) Bildiriler Kitabı*. haz. Fikret Karaman. 1/709-733. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.

Aynî, Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed. *el-Binâye fî Şerhi’l-Hidâye*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru’l-fikr, 2. Basım, 1980.

Baş, Eyüp. “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 55-84.

Bozkurt, Nebi. “Mescid-i Nebevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Bozkurt, Nebi-Mustafa Sabri Küçükaşçı. “Medine”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/305-311. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *el-Câmiu’s-sahîh*. Dımaşk: Dâru İbn Kesir, 2002.

Burhaneddin el-Buhârî, Burhanüddin Ebu’l-Meâlî Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz. *el-Muhîtü’b-Burhânî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cündî. 5. Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1. Basım, 2004.

Can, Yılmaz. “İlk İslâm Mescidlerine Genel Bir Bakış”. *Diyanet İlmî Dergi*. Ekim- Kasım-Aralık 31 4/84 (1995), 89-114.

Cirit, Hasan. “Vaaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404-407. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Cürâî, Ebubekir b. Zeyd. *Tuhfetü'r-râki ve's-sâcid bi ahkâmî'l-mesâcid*. nşr. Salih Salim en-Nehâm vd. Fervâniyye: İdâretü Mesâcid, 1. Basım, 2004.

Çaycuma Kaymakamlığı, “Çaycuma Adının Kaynağı”. Erişim 30 Ekim 2024. <http://www.caycuma.gov.tr/caycuma-adinin-kaynagi>

Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “Lâleli Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/86-89. Ankara: TDV Yayınları 2003.

Çoruhlu, Yaşar. “Kürsü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/573-574. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Danişmend, İ. Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 2. Basım, 1947.

Denknalbant, Ayşe-Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “Selçuklular/Mimari”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/392-397. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Ebü Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Abdülâziz el-Hâlidî. 1. ve 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1996.

Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî. “*Fasl fî ba'z-ı ahkâmî'l-mesâcid*”, *Ken-zü'd-dekâik*. thk.: Said Bekdaş, Medine-i Münevvere: Dâru's-sirâc, 1. Basım, 2011.

Ebüssuûd Efendi. *Ma'rûzât*. hzr. Pehlul Düzenli. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2013.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 2. Basım, 1977.

Erünsal, İsmail E. “Lâleli Kütüphanesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/89. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Hâkimü's-şehîd el-Mervezî. *el-Kâfi*. thk. Süleyman Keskin. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Halebî, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî. *Mülteka'l-ebhur*. thk. Vehbi Süleyman Çavci el-Elbânî. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2005.

Haskefi, Muhammed b. Ali el-Haskefi. *ed-Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-ebşâr ve câmi-i'l-bihâr*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

Hezârfen Hüseyin Efendi. *Hadîkatü'l-cevâmi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1281.

İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, Ragıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî. *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvad. Riyad: Dâru Âlemi'l-kütüb, 2003.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîya. *Mu'cem Mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsse-lam Muhammed Harun. Dâru'l-fikr, ts.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Matbaatü Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.

İbn Tolon, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Tolun el-Hanefî es-Sâlihî. *Ferâidü'l-fevâid fî ahkâmî'l-mesâcid*. thk. Yasir Muhammed Hayr el-Mikdad. Kuveyt: Kıtâu'l-mesâcid, 2011.

İbnü's-Sââtî, Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Sa'leb. *Mecmau'l-bahreyn ve Mülteka'n-neh-reyn*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2005.

Kamacı, Fatma Zehra. "Hz. Peygamber Döneminde Medine Sâfile'deki Ensar Yurtlarında Bulunan Mescitler". *Journal of Islamic Research* 33/2 (2022), 93-138.

Kazıcı, Ziya. "Asr-ı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Câmi ve İfa Ettiği Hizmetler". *Sosyal ve Ferdî İşlevleri Açısından Namaz ve Cami -Tartışmalı İlmi Toplantı-*. 219-238. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2009.

Kettânî, Muhammed Abdülhay el-Kettânî. *Hazreti Peygamber'in Yönetimi*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz yayıncılık, 2. Basım, 2003.

Koca, Ferhat. "Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Müezzinleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 291-310.

Köksal, M. Asım. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Gerçek Hayat, 2005.

Köse, Ömer Faruk. "Cuma Vâizliği". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Gözden geçirilmiş 2. basım EK-1/ 271. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kubbealtı Lugatı. Erişim: 30.08.2022. <http://www.lugatim.com/s/ulucami>

Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *Muhtasaru'l-Kudûrî fî'l-fıkhi'l-Hanefî*. thk. Kamil Muhammed Muhammed Uvayda. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1997.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/441-446. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Mahmûd Abdurrahman Abdü'l-mün'im. *Mu'cemü'l-mustalahât ve'l-elfâzi'l-fıkhiyye*. Dâru'l-fazilet, ts.

Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Mergînânî. *el-Hidâye*. Karaçi: Mektebetü'l-büşrâ, 2. Basım, 2011.

Molla Hüsrev. *Dürerü'l-hükkâm Şerhu Gururî'l-ahkâm*. b.y., 1308.

Muhammed b. Abdullah. *İ'lâmü's-sâcid bi ahkâmî'l-mesâcid*. thk. Ebu'l-Vefâ Mustafa el-Merâğî. Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 5. Basım, 1999.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1992.

Neftçi, Aras. *Lâleli Külliyesinin İnşaat Süreci*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2002.

Nemîrî, Ebu Zeyd Ömer b. Şibbeh em-Nemîrî. *Kitabu Târihi'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Fehîm Muhammed Şeltut. b.y., ts.

Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: MEB Yayınları, 4. Basım, 1993.

Râzî, Muhammed b. Ebîbekr b. Abdülkadir er-Râzî. *Muhtârû's-sihâh*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1986.

Safiyüddin Mübarek Furi. *Peygamberimizin Hayatı ve Daveti*. çev. H. İbrahim Kutlay. İstanbul: Risale Yayınları, 10. Basım, 2016.

Serahsî, Ebubekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârul-ma'rife, 1989.

Sümer, Faruk. "Selçuklular/Kirman Selçukluları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/377-379. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Sümer, Faruk. "Selçuklular/Anadolu Selçukluları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/380-384. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Şâmî, Ali b. Ahmed eş-Şâmî. *Meâlimü's-sünneti'l-nebeviyye*. Dimaşk; Dârul-kalem, 2. Basım, 2015.

Şeybânî, Ebubekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *Ahkâmü'l-evkâf*. hzr. Muhammed Abdüsselam Şahin. Beyrut: Dârul-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 1999.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Ebu Muaz Tarık b. İvazallah b. Muhammed-Ebu'l-Fadl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Dârul-Harameyn, 1995.

Tahâvî, Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Muhtasar et-Tahâvî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî. Haydarâbâd: İhyâu'l-Meârifî'n-Nu'mâniyye, ts.

TGM, "T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü". Erişim 30 Ekim 2024. <https://tanitma.ktb.gov.tr/TR-22596/cumalikizik.html>

Timurtâşî, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Gazzî. *Tenvîrül'ebsâr ve Câmiu'l-bihâr (Dürrül-muhtâr şerhi ile birlikte)*. thk. Abdülmün'im Halil İbrahim. Beyrut: Dârul-kütübî'l-ilmiyye, 1. Basım, 2002.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dârul-garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1996.

Turan, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 3. Basım, 1980.

Uzunçarşılı, İ. Hakki. *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1988.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. haz. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2021.

Yıldırım, Selahattin. "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Namaz Kıldığı Yerlerin Mescitleştirilme-

si”. *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan)*. 343-358. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Zeynüddin Muhammed b. Ebuker b. Abdülkadir. *Tuhfetü'l-mülûk*. nşr. Abdullah Nezir Ahmed. Beyrut: Dâru'l-beşâri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1997.